

Tuva Türkçesinde “yansıma söz + de-, kıl- (kın- ve kılın-)” yapısı**İlker TOSUN¹****APA:** Tosun, İ. (2019). Tuva Türkçesinde “yansıma söz + de-, kıl- (kın- ve kılın-)” yapısı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö5), 23-36. DOI: 10.29000/rumelide.606066.**Öz**

Yansıma sözcükler, doğanın, insanların veya hayvanların çıkarmış oldukları seslerin taklit edilmesiyle oluşan sözcükler olarak tanımlanabilir. Dilbiliminde bu tür sözcüklere İng. onomatopoeia, mimetic word, echo word, echoism, imitative word; Alm. lautmalerei, schallnachahmung; Osm. lafz-ı taklidi, savt-ı taklidi; Rus. zvukopodrazhaniye; Tuv. öttünüg söster gibi adlar verilmektedir. Bütün dünya dillerinde yansıma sözcüklere rastlanılır. Türk dilinin tüm alanlarında da söz varlığında çok sayıda yansıma sözcüğe rastlamak mümkündür. Türk dilinde bu yansıma sözcükler kimi zaman çeşitli eklerle fiil haline getirilmektedir. Tuva Türkçesinde yansıma sözcüklere +IrA- (buzura-cızdamak); +(A)r- (dızıra- çatırdamak); +LA- (siile- şiddetle esmek); +rA- (şılıra- fışkırdamak); +DA- (utta- ses çıkarmak); +A- (doğdura- gümbürdemek); +KİLA- (dıngıla- şakırdamak); +KAyn- (daldırtkayın- hışırdayıp durmak) ve +Gİr(A)- (kağıra-, çınğırdamak) gibi ekler getirilmek suretiyle fiiller türetilmektedir. Bu sahada ayrıca yansıma sözcükler yardımcı fiiller ile birlikte de kullanılabilir. Tuva Türkçesinde yansıma sözcüklerle birlikte de- ve kıl-, kın- ve kılın- gibi yardımcı fiiller kullanılmaktadır. Bu yardımcı fiiller, bir sesin aniden ortaya çıktığını göstermektedir. Tuva Türkçesi gramerlerinde “dürgen vid” (anilik görünüşü) olarak isimlendirilen bu kullanımlar için şu örnekler verilebilir: çıjırt de- “gürültü yapmak”, dırbaş de- “ırkılmek”; dazırt kın- “çatırdamak”, dıylaş kın- “sallamak”; dırt kıl- “aniden vurmak”, tok kıl- “vurmak”; karaş kılın- “görünüp kaybolmak”, kınğırt kılın- “çınlamak”. Bu çalışmada de-, kıl-, kın- ve kılın- yardımcı fiillerinin yansıma sözcüklerle olan kullanımı üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Yansıma, yansıma sözcükler, Tuva Türkçesi, yardımcı fiil.**Structure of “onomatopetic word + de-, kıl- (kın-, kılın-)” in Tuvan Turkish****Abstract**

Onomatopoeia can be defined as this kind of words through the imitation of sounds from nature, animals, and humans. In linguistics, onomatopoeic words are given Eng. “Onomatopoeia”, “mimetic words”, “echo words”, “echoism”, “imitative words”; Germ. “lautmalerei”, “schallnachahmung”; Ott. “lafz-ı taklidi”, “savt-ı taklidi”; Rus. “zvukopodrazhaniye”; Tuv. “öttünüg söster” such names. There are onomatopoeic words in all world languages. In the all areas of Turkish language, there are in large quantities of onomatopoeic words. In Turkish, onomatopoeic words can be derived with verb derivational suffixes. In Tuvan Turkish, there are suffixes derive denominal verbs, such as -IrA- (buzura- to sizzle); +(A)r- (dızıra- to scrunch); +LA- (siile- to blow); +rA- (şılıra- fizz); +DA- (utta- to clatter); +A- (dogdura- to rumble); +KİLA- (dıngıla- to clank); +KAyn- (daldırtkayın- to rustle) ve +Gİr(A)- (kağıra-, to tinkle). In addition, onomatopoeic words can be used with auxiliary verbs like de-, kıl-, kın- kılın- in Tuva Turkish. These auxiliary verbs indicate that a sound suddenly appears.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, (Kırklareli, Türkiye), ilkertosun@yandex.com.tr, ORCID ID: 0000-0003-1428-4772 [Makale kayıt tarihi: 11.06.2019-kabul tarihi: 18.08.2019; DOI: 10.29000/rumelide.606066]

The following examples can be given for these uses, which are called “dürgen vid” (instantaneous aspect) in Tuvan grammars: *çjirt de-* “make noise”, *dırbaş de-* “be startled”; *dazırt kın-* “to scrunch”, *dıylaş kın-* “to shake”; *dırt kıl-* “suddenly hit”, *tok kıl-* “to hit”; *karaş kılın-* “to vanish”, *kıngırt kılın-* “to clang”. In this paper, we search these auxiliary verbs, onomatopoeic words, and their functions.

Keywords: Onomatopoeia, onomatopoeic words, Tuvan Turkish, auxiliary verb.

1. Giriş

Yansıma sözcükler (Tuv. öttünüg söster) hem doğada hem de insanların gündelik yaşamlarında var olan çeşitli gürültülerden, bağırma-çağırılardan; varlıkların hareketlerinden ve insanların bedenlerinden çıkan/çıkarılan seslerden oluşan sözcüklerdir² (Sat, Salzıyma 1980: 218). Hem konuşma dillerinde, hem de yazı dillerinde yansıma sözcüklere tesadüf etmek mümkündür. Hatta bazı Afrika ve Avustralya yerli dillerinde yansıma sözcükler, sayıca o kadar çoktur ki bilim adamları bu dillere “click languages” (tıngırdayan diller) adını vermiştir (Pennisi 2004: 1320), (Trautmüller 2003: 1) *Öznel* bir ifade ile Türk dilinin de yansıma sözcükler bakımından *zengin* bir dil olduğu söylenebilir. Gerek tarihî, gerek çağdaş Türk lehçelerinin söz varlığında azımsanmayacak ölçüde yansıma sözcük bulunduğu görülmektedir.

Türk dilinde yansıma tabanlar, dilin genel karakteristiği itibariyle isimden isim ve isimden fiil yapım ekleri ile genişletilebilmekte; yansıma tabanın bildirdiği ses ile ilgili yeni isimler veya o sesi çıkarmak anlamında fiiller türetilebilmektedir. Daha önceki bir çalışmamızda, Tuva Türkçesinde yansıma isim köklerinden fiil türeten +Gİr(A), (kağır-a-, *çingırdamak*) ekini incelemiştir; bu sahada +Gİr(A) ile beraber +İrA- (buzura- *cızırdamak*); +(A)r- (dızıra- *çatırdamak*); +LA- (siile- *şiddetle esmek*); +rA- (şılıra- *fişirdamak*); +DA- (ıttta- *ses çıkarmak*); +A- (dogdura- *gümbürdemek*); +KİLA- (dıngıla- *şakırdamak*); +KAyn- (daldırtkayın- *hışırdayıp durmak*) ekleri ile yansıma köklerden “o sesi çıkarmak, gürültü yapmak” anlamında fiiller türetilebildiğini ifade etmiştik.

Tuva Türkçesinde yansıma isimler ayrıca çeşitli yardımcı fiillerle birlikte kullanılarak, yukarıda geçen eklerin sağladığı “yansıma sesin bildirdiği sesi çıkarmak” anlamında söz öbekleri oluşturabilmektedir. Bu bildiride Tuva Türkçesinde “yansıma isim + *de-/kıl-* (*kın-*, *kılın-*)” yapısının işlevleri tematik olarak incelenecek, ayrıca çalışmanın sonunda Tuva Türkçesinin temel sözlüklerinden derlenen bu türden söz öbekleri alfabetik olarak verilerek araştırmacılara konuyla ilgili kıyaslama imkânı sunulacaktır.

2. Tuva Türkçesinde *de-* ve *kıl-* (*kın-* / *kılın-*) fiilleri

Tuva Türkçesinde söz konusu yapı aslında birer esas fiil olan *de-* ve *kıl-* (*kılın-*, *kın-*) yardımcı fiilleri ile meydana getirilmektedir. Ayrıca bu iki fiilden biri olan *kıl-* fiilinin dönüşlülük çatısı eki –(I)n almış biçimleri olan *kılın-* ve *kın-* (<*kıl-ın-ır*) da yansıma sözlerle birlikte kullanılmaktadır. *de-* ve *kıl-* fiillerinin sözlük anlamları şöyledir:

de- (di-): 1. konuşmak, 2. isimlendirmek, ad koymak; çağırmaq; telaffuz etmek, 3. denen, denilen 4. gelecek zamanda çekimlenmiş fiille birlikte eylemin bildirdiği hareketi gerçekleştirme arzusu ifade eder. 5. bir cümlede yüklem olarak kullanılan geçmiş zamanın olumsuzu ile çekimlenmiş fiille birlikte, eylemin bildirdiği hareketin çok defa veya güçlü bir şekilde gerçekleştirildiğini ifade eder. 6. yansıma

² Dilin doğuşuna ilişkin teoriler açısından anahtar bir kavram olan yansıma sözcükler, kimi zaman dillerarası (interlanguages) olarak karşımıza çıkarlar, yani aynı ses kaynağından çıkan/çıkarılan sesler, aynı şekilde ifade edilebilir. Bununla birlikte bu değişmez bir kural değildir. Bussman, bu durumu horoz ötüşü ile örneklendirmektedir: İngilizce’de horoz ötüşü anlamında *cocka-doodle-doo*, Almanca’da *kikeriki*, Fransızca’da *cocorico* sözcükleri ile karşılanmaktadır (Bussmann 2006: 836).

fiillerle birlikte kullanılarak o yansıma sesi çıkarmak anlamında fiil meydana getirir (Monguş 2003: 597).

kıl-3: 1. gerçekleştirmek, yapmak, 2. hazırlamak, kaynatmak, pişirmek (yemek), 3. dikmek (elbise), 4. inşa etmek, 5. tamamlamak, bitirmek, 6. yazmak, 7. kurmak, tesis etmek, 8. herhangi bir vazife için atanmak, 9. gerçekleştirmek, yapmak; kabahat işlemek, 10. herhangi bir şey yapmak, çalışmak, 11. yazmak, kuralına uygun bir şekilde bir şey yazıp hazırlamak, 12. nesne adı ile birlikte kullanılarak bir eylemi ifade eder, 13. herhangi bir nesneyi yaparak kullanmak, 14. davranmak, tavır sergilemek, 15. konuşuvermek, soruvermek, 16. yansıma sözlerle birlikte, o yansıma sözle ilgili fiil meydana getirir. (Monguş 2011: 289).

Görüldüğü üzere bu fiiller, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Tuva Türkçesinde de birden çok anlama sahiptir. de- ve kıl- yukarıda da zikredildiği gibi yansıma seslerle birlikte Tuva Türkçesinde “belirli bir ses çıkarmak” ve “belirli bir tarzda, hızda ve şekilde ani, hızlı, çabuk hareket etmek” anlamında yapılar oluşturmaktadır. Tuva Türkçesinde yansıma ses + yardımcı fiil yapısının görünümü şöyle gösterilebilir:

I. “yansıma ses + de-/kıl-/kılın-/kılın-” yapısı genel olarak “belirli bir sesi çıkarmak”, “gürültü yapmak” ifadesi taşımaktadır. Nitelikleri bakımından bu sesler şöyle sınıflandırılabilir:

a) Çıkarılan yansıma sesin süresini, çıkarılma sıklığını veya gücünü/zayıflığını bildirir:

> **tek kerelik çıkarılan sesler:** *kaŋgırt deer/kılır/kınnır* “tek bir kere ses çıkarmak”: *Baza-la telefon kaŋgırt didi.* “Ve telefon çınladı (çın dedi)”.

> **kısa süren sesler:** *dars deer* “kısa, kesin ses çıkarmak”: *Kimçi baa agaarga dars deen.* Kamçı havada şakladı (şak dedi).

> **çok kerelik, tekrar tekrar çıkarılan sesler:** *dars-dars deer* “tekrar tekrar ses çıkarmak”: *Ok deerge sayt-sıyt-daa deer, dars-dars-daa deer, baş kır-bile sıg-daa deer.* Mermi dediğin cırlıdır da, yankılanır da, kafanın üstünde vızıldar da.

> **ansızın ses çıkarmak:** *dars-dirs deer* “ansızın bir ses çıkarmak”: *Dars-dirs deen soonda, dört ool kire haljıp kelgenner.* Ansızın çıkan gürültüden sonra dört oğlan içeri koşarak geldiler.

> **güç duyulur ses çıkarmak:** *pıt deer/kılınır* “bir nesne veya varlık tarafından zayıf bir ses çıkarmak”: *Oozu-bile dıt bajında diiŋni boolarga, pıt deer.* Kendi başına melez ağacının yanında ateş ettiğinde pıt diye bir ses duyulmuş.

> **güçlü bir ses çıkarmak:** *kazır-kozur deer* “güçlü bir ses çıkarmak, çatırdamak”: *Çer sirt kılınan soonda, kazır-kozur-la deen.* Yer tepe haline getirildikten sonra büyük bir çatırtı duyuldu.

b) Bir nesnenin suya ya da toprağa düşmesi sonucu çıkan sesleri bildirir:

> **suya düşen bir nesnenin çıkardığı sesler:** *moyt deer/kınnır* “suya atılan veya suya düşen ağır bir nesne ses çıkarmak”: *Kolya'nıŋ dajı iyi-üş hire kakkaş, sugje moyt deer bolgan.* Kolya'nın (attığı) taş, iki

³ kıl- fiili anlamsal çeşitlilik bakımından Tuva Türkçesi ve Türkiye Türkçesi yazı dili arasında farklılık göstermektedir. Türkiye Türkçesinde bu fiil sadece “1. etmek, yapmak; 2. namazı yerine getirmek” anlamlarını ihtiva etmektedir (Türkçe Sözlük 2005: 1154).

üç kere sektikten sonra suya cumburlop diye düştü. *möñ deer / kinnır* “suya düşen veya atılan bir nesne ses çıkarmak”: *Kezek bolgaş-la ol sugje möñ diğeş, bambuktu ulay sürgeş çoruptar turduvus*. Bir süre sonra bambuyu itip suya cumburlop diye düşürerek geçip gittik.

> **toprağa, yere düşen bir nesnenin, varlığın çıkardığı sesler:** *dirt-dart deer* “insanın yere bastığında veya bir nesnenin yere düştüğünde çıkardığı sesi bildirir”: *Dirt-dart deen soonda, nazıtı kire halp kelgen*. Yerden çıkan gürültüden sonra Nazıtı içeri sıçrayarak girdi.

c) Çıtırdama, çatırdama, gıcırdama, tıkırdama, hışırdama gibi tabiat seslerini bildirir:

> **çatırdama sesleri:** *dazırt deer / kinnır* “çatırdamak”: *İzig sug kutuptarga, stakan dazırt deen*. Sıcak su bulunduğu bardak çatırdadı.

> **kütürdeme sesleri:** *kizirt deer* “kütürdemek, çatırdamak”: *Baraan olurgan çerinden turarga, diskekti kizirt deen*. Hayvanların yattığı yerde dururken, dirsekleri kütürdedi.

> **gıcırdama sesleri:** *kıjirt deer / kıyirt deer* “gıcırdamak”: *Ejik kıyirt deen soonda, bir kiji kirip keldi*. Kapı gıcırdadıktan sonra bir kişi içeri gelip girdi.

> **hışırdama sesleri:** *kıldirt deer* “hışırdamak, fıkırdamak”: *Araganıñ aju ol be azı çüzül, añaa aray boostaazı kıldirt didi*. İçkinin acılığında mı nedir, boğazı biraz hışırdadı.

> **şırıldama sesleri:** *koyt deer* “şırıldamak, suyla ilgili sesler çıkarmak”

> **fişirdama sesleri:** *sıldır-saldır deer* “fişirdamak”: *Ooñ hongan dıdınıñ kırından bir-le çüve sıldır-saldır daaş ündürükkeniniñ soonda ooñ bajın bir-le çüve ulday şaapkan*. Onun içine girdiği deliğin üstünden bir şey fişirdadıktan sonra başına bir şey çarptı (Darjay 2009: 47).

> **tıkırdama sesleri:** *tok-tak deer / kılır* “tıkırdamak, takırdamak”: *Şkolaga keeringe, aştakçılar, ot salıkçılar-la boor, ında-mında tok-tak deer daaltar üner çüve boldu*. Okula geldiğimde temizlikçiler, ateş yakanlar vardı, her yerde tok-tak diye sesler duyuluyordu (Keçil-ool 2004: 230).

d) Hayvanların çıkardığı sesleri bildirir:

> *ag deer* “havlamak”: *Ayt deer kiji çok, ag deer it yok, a tudup çür mal baza çok*. Hey diyen kimse yok, hav diyen köpeği yok, yakalayıp yenecek hayvan yok⁴. *dalbaş deer / kinnır* “kanat çırpma” *kuş çalgınnarın dalbaş kılğan kılğan*. Kuş, kanatlarını çırpmış. *kargırt deer* “hırıldamak”: *A’ttıñ haayı kargırt deen*. At burnundan hırıldamış. *sayt deer* “saksağan ötmek”: *Taıñnılda sayt deer saaskan-daa çandır kirbes çıgı haragalzap turgannar*. Bekçiler, neredeyse öten saksağanları bile içeri sokmayacak bir şekilde nöbet tutuyorlar. *didirt deer/kılır* “koşarken ayaklardan ses çıkarmak”: *Şuraan aıñnıñ davannarı didirt deer*. Kaçan av hayvanlarının ayakları didirt diye ses çıkartır.

e) Hayvanları gütmek için çıkarılan sesleri bildirir:

> *ay deer* “ay ay diye ses çıkartarak sürüyü bir yere sürüp düzene sokmak”: *Çırtta bızaalarnı ay dep ekkeliñer*. Obada buzağları ay diye çağırırlar. *Ayt! Ayt! Bak öşkü-dür evespe bo*. (Mında ayt dep sözü kijiniñ öşkünü daygırganın ileredir turar). *Ayt! Ayt! Kötü bir keçidir değil mi bu*. (Burada ayt demek,

⁴ Tuva Türkçesinde bir kimsenin yoksulluğunu anlatan bir atasözü (üleger domak).

insanın keçiyi gütmek için seslenmesini ifade eder), (Monguş, Dorju 2001: 148). *bol-bol deer* “tekeyi güderken söylenen söz”: *Bol-bol deer, huna ederin öttüngenil ileredir*. Bol-bol demek, teke güderken yapılan seslenme demektir.

f) İnsanların çıkardığı sesleri bildirir:

> *mış deer* “burnunu çekmek”: *Dolzat mış-daa diveen*. Dolzat burnunu bile çekmedi.

g) Araç gereçten çıkan, bunlarla çıkarılan sesleri bildirir:

> *çirs deer* “ateşli silahlardan ses çıkarmak”: *İyi urug ol-la bar çıtkaş... kazıp kaan ongar iştinçe çirs-le deenner*. İki çocuk oraya varıp...kazdıkları çukurun içinde ateş ettiler. *çjirt deer* “patlamak, gürllemek”: *Çjirt-la deen- ayak iyi başka bustup çaştay bergeni ol*. Fincan pat diye iki parçaya ayrılıp patlayıverdi (Darjay 1991: 7). *dırs-tog deer* “tüfek ses çıkarmak”: *Añçı kelgeş, dırs-tog kılğan*. Avcı gelip ateş etti. *kıngirt deer / kınır* “çınlamak”. *Algış-kırış kidin-ne dendep olurar üyede telefon kıngirt didi*. Kavganın en yoğun olduğu zamanda telefon çınladı. *sayt-sıyt deer* “mermi ıslık sesi çıkarmak”: *Ok deerge sayt-sıyt-daa deer, dars-dars-daa deer, baş kırı-bile sıg-daa deer*. Mermi dediğin cırlıdır da, yankılanır da, kafanın üstünde vızıldar da.

ğ) Seslenme, çağırma bildirir:

> *kıy deer* “çağırma, seslenmek, adını bağırarak söyleyerek gel demek”: ... *ulug ün-bile kıy deer*. ...yüksek sesle seslenir.

II. “yansıma ses + de-/kıl-/kılın-/kılın-” yapısı “yansıma sesleri çıkarmak” dışında “hareket etmek” ifadesine sahiptir. Gerçekleştiren hareket genel olarak ‘anı’dır. Bu yapının bildirdiği hareketin nitelikleri şöyle sınıflandırılabilir:

a) Hareketin kısa bir sürede gerçekleştiğini veya kısa sürdüğünü ifade eder:

> *aazadılaş deer / kınır* “bir süreliğine açmak”: *Uruunun aksı aazadılaş deen*. Kızının ağzı bir süre açıldı. *aazadaş kınır* “kısa bir süre açılmak”: *Ögnüñ ejii aazadaş kılındı*. Evin kapısı kısa bir süre açıldı. *saadaş deer / kılınır* “kısa bir süre yavaşlamak”: *Şapkınçı biçii-daa saadaş diveyn*. Ulak hiç yavaşlamadı. *alañ kılır / kılınır / kınır* “kısa bir süre şaşırma” ... *alan kılbaan men*. ...hiç şaşırmadım. *doktaaş kınır* “kısa bir süre durmak”: *Novosibirsk hooraynıñ aeroportunga doktaaş kılğan bis*. Novosibirsk şehrinin havaalanında kısa bir süre durduk.

b) Hareketin durmasını ifade eder:

> *aksı hak deer* “birden bire susmak”: *Indıg harudan Şaajañnıñ aksı hak deen*. Böyle bir cevaptan sonra Şaajañ birden bire susuvermiş. *soksaş deer / kılır* “bir nesne kısa bir süre durmak”: *Henerten kısa üyede soksay beer*. Ansızın kısa bir sürede duruvermiş.

c) Hareketin yönünü ifade eder:

> *kalbaş deer / kılır / kınır* “geniş bir nesne yere düşmek; geniş bir nesne açılmak”: *Sayın-Mayındı çağıg e’tti daynap orda, ejik kalbaş deen*. Sayın-Mayındı yağlı eti çiğnerken, kapı açıldı. *ködürlüş deer / kınır* “bir nesne aniden yükselmek”: *Köörümge, çağıs-daa ködürlüş deen hol çok*. Baktığımda

yukarı kaldırılacak kol yoktu. *myırlıŝ deer / kınır* “yana hafifçe düşmek”: Alüminyum tabak, araba çarptığında yana düşmüş. *olaş deer / kınır* “zıplamak”: *Oŋgar çerlerge traktör olaş kınırğa...* Çukur yerlerde traktör zıplarken...

d) Hareket eden nesnenin şeklini bildirir:

> *borbaş deer / kınır* “yuvarlak bir nesne hareket etmek”: *İttıŋ kara dumçuu inaar borbaş deer*. Köpeğin kara burnu oraya yöneldi. *maş deer / kınır* “geniş ve büyük bir nesnenin suya ya da yere düşmek”: *Sugga bir-le çüve maş deer*. Suya yuvarlak bir şey düştü. *soraş deer* “uzun bir nesne ani hareket etmek”: *Kımçı uju soraş kınırğa, a’ttar ıŋay bolgannar*. Kamçı şakladığında atlar oraya gittiler.

e) Bedensel hareketi ifade eder:

> *bırılaş deer* “aniden sallanmak, bükülmek”: *Bel-kejikten al-soora tudup çorda, mıyt çağıs-la bırılaş digen*. Mıyt balığını belinden tuttuktan sonra sadece bir kere sallandı. *doŋgaŝ deer / kınır* “başını sallamak”: *Kijiir-ool ŝala doŋgaŝ kılınğa, ıŋay-beer körgüleen*. Kijiir-ool, başını biraz sallayarak oraya buraya bakıp durdu. *kelçeŝ deer* “geniş aralıklarla adım atmak”: *Kelçeŝ deeŝ hemni kejiir bastırıp...* Geniş adımlar atarak nehri geçmek için...

f) Hareketin aniden, çabuk, hızlıca gerçekleştiğini ifade eder:

> *aartaş deer / kınır* “bir nesne aniden ağırlaşmak”: *Andrey turup herilgileerge, bir talakı karmanında bir-le çüve aartaş kılınğan*. Andey durup ceplerini yoklarken, cebinin birinde bir şeyin ağırlığını hissetmiş. *adış deer / kınır* “aniden korkmak”: *Süreedeeninden kuyga-bajı adış digen*. Heyecanlandığında tüyleri diken diken olmuş (aniden çok korkmuş). *burt deer* “aniden toz toprak yükselmek”: *Burt deer dovurak çok, kızıl-davan kılaŝtap bolur*. Tozuyacak toprak yok, yalın ayak dolaşılır. *doldaş deer* “çok hızlı gitmek”: *Baŝtay Konçuğ doldaş digen*. Önce Konçuk hızlandı. *siliŝ deer / kılınır / kınır* “ani hareket etmek”: *Meen buttarım adaanda çer sirleş didi*. Ayaklarımın altındaki yer birden hareket etti.

III. Bu yapı aniden gelişen duygusal tepkileri ifade eder:

> *adış deer / kınır* “aniden korkmak”: *Süreedeeninden kuyga-bajı adış digen*. Heyecanlandığında tüyleri diken diken olmuş (aniden çok korkmuş). *arnı iziş deer* “aniden korkmak; aniden yüzü kızarmak, utanmak”: *Arnum iziş diğeş, atkaar halı berdim*. Yüzüm kızarak arka tarafa kaçiverim. *atpaş deer / kılınır / kınır* “aniden irkilmek, ürkmek; ürpermek”: *Ooŋ çüree atpaş deen*. Onun yüreği ürperivermiş. *bıldaş deer* “aniden ürkmek”: *A’dım bıldaş deen soonda, men-daa a’ttan ezinneldir çaştay berdim*. Atım aniden ürkünce, ben de düşüverdim. *dırıyaŝ deer* “aniden sinirlenmek”: *Dümen-ool dırıyaŝ-la deen*. Dümen-ool aniden sinirleniverdi. *dirt-dirt deer* “kalbi çarpmak”: *Haspaajık’tıŋ adın dıynap kaaŝ, Buyannıŋ çüree dirtigeyni bergen*. Haspaajık’ın adını duyunca Buyan’ın yüreği çarpıverdi. *kılçaş deer / kılınır / kınır* “hızlıca veya kızgınca bakmak”: *Mençe kılçaş deeŝ: Çül ol? dep aytırğaŝ, sook kıldır kördü*. Bana kızgın kızgın bakıp “O nedir?” diye sordu, soğuk soğuk baktı.

IV. Duyu organları ile algılanan durumları ifade eder:

> **dokunma:** *iziş deer* “aniden ısınmak, sıcaktan terlemek”: *Çunar-bajınğa kirip keerge, iziş deer*. Hamama giren terler. *kadış deer* “sert bir şey hissetmek”: *Henerten kadış-la deen*. Aniden sert bir şey

hissetti (Kuular 2009: 21). *seriüdeş deer / kinnır* “aniden serin olmak”: *Hem kıldunga çedip keerge, seriüdeş digen*. Nehrin kıyısına geldiğinde, aniden hava serinledi.

> **tatma**: *demirziş deer / kinnır* “demir kokan, pas kokan bir nesneyi tatmak”: *Adıg sır soondan çıpşıp sürgen, aksınıñ çıdı bezin demirziş kinnıp çoraan ışkaş bolgan*. Ayının peşinden giderken, ağzının kokusu bile pas kokuyormuş gibiydi.

> **görme**: *agaraş deer / kinnır* “beyaz renkli bir nesnenin aniden görünmesi ya da hareket etmesi”: *Balık sug kırında aragaş didi*. Balık suyun kenarında beyaz bir nesne gibi görünüyordu. *alaraş deer / kinnır* “ala renkli bir varlık ani hareket etmek”: *Inçan meey büğü ertken amıdıralım karaamğa alaraş didi*. O zaman bütün geçmiş hayatım gözümün önünde beliriverdi. *bülereş deer / kılınır / kinnır* “bir nesne ani hareket etmek”: *Şırgay şetter arazında bir-le çüve bülereş didi*. Fidanların derinliğinde bir şey aniden hareket etti. *kögereş deer / kinnır* “mavi veya gri renkli bir nesnenin hızla hareket etmek”: *Börü Daş-Ovaa artçe kögereş didi*. Kurt Daş-Ovaa geçidinden hızlıca geçiverdi. *kuuraş deer / kinnır* “gri renkli nesne ani hareket etmek”: *Erestiy karaanıñ uñunda bir çüve kuuraş digen*. Eres’in gözünün önünde bir gri bir şey aniden geçivermiş.

V. Şamanizm (Tuv. Ham Çüdülgezi) ve güreş (Tuv. Hüreş) terimleri oluşturur:

Az sayıda da olsa bu yapının Şamanizm ve güreş sporu ile ilgili terimlerde kullanıldığı tanıklanmaktadır: **Şamanizm** (Hamnaar çoruk) *alas alas deer* “kötü ruhların neden olduğu hastalıkları defetmek için ardıç tütsüsü yaparken algış söylemek”: *Artıştı kipsip algaş, oon kırınğa budu alastap turar, ol bolza hamnaar betinde budun arıgları ol*. Ardıçı yakarak, alas alas diyerek bacağı tütsüledi, bu kamlık etmeden önce temizlemek demektir. **Güreş** (Hüreş): *dükteş kılır* “kolayca yenmek, sırtını yere getirmek”: *Naçın möge udurlanıkçızın dükteş kılğan*. Naçın pehlivan, rakibini kolayca yendi.

VI. Bu yapı ölümlerle ilgili örtmece sözlerde kullanılır.

Şamanizm inancı çerçevesinde Tuva kültüründe “ölüm” ile ilgili çeşitli tabular bulunmakta, bu tabular nedeniyle “ölmek” fiili yerine çeşitli örtmeceler kullanılmaktadır. Ölümlerle ilgili çok sayıda örtmece arasında “yansıma ses + de- / kıl- (kılın-, kılın-)” yapısıyla oluşturulmuş söz öbekleri de mevcuttur: *döngürgeş deer* “aniden hareket etmek, aniden yok olmak; ölmek”; *karaş deer / kinnır* “kara bir şey görünmek; çok hızlı koşmak; ansızın ölmek; aniden üzülme, kederlenmek”

VII. Bu yapı deyimlerde kullanılır.

> *aksı hak deer* “birden bire susmak; dut yemiş bülbül gibi olmak, söyleyecek söz bulamamak”: *Indıg harıdan Şaajañnıñ aksı hak deen*. Böyle bir cevaptan sonra Şaajañ birden bire susuvermiş. *karak çiveş deer / kinnır arazında* “çok hızlı, göz açıp kapayıncaya kadar”: *Karak çiveş deer arazında Eres kurug çer kuspaktap alğan turgan*. Eres kaşla göz arasında bir avuç toprak alıvermiş. *karañgılaş deer* “1. Çok hızlı kararlamak, sönme, kederlenmek”: *Karaktarı karañgılaş deen soonda, ezer kırında şöyüldür çıdıpkan*. Gözleri karardıktan sonra, eyerin üzerine yığılıp kalmış (Darjay 2009: 50).

VIII. Bu yapı ikileme biçiminde de kurulmaktadır:

> *kıyrt deer* “tek bir defa gıcırdamak, çatırdamak, kütürdemek”, *kogjurt deer* “(bir defa) çıtırdamak” örneklerinden görüldüğü gibi çıkarılan sesin *tek bir defa* (çağış katap) meydana geldiği, tek bir defada

çıkardığı belirtilmektedir. *İkilemeli yansımalar* ise yardımcı fiillerle birlikte bazı örneklerde “tekrar tekrar ses çıkarmak” ifadesine sahiptir: *dars-dars deer* “tekrar tekrar ses çıkarmak”.

3. Sonuç

> Örnekler incelendiğinde bu yapıda tek heceli yansıma sözcüklerin ünsüz+ünlü+ünsüz (CVC) ya da ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz (CVCC) biçiminde olduğu görülmektedir: *dig deer*: 1. gürlemek 2. uçurmak 3. ürkütmek: *dig*: CVC; *dirt deer/kınnır / kılır*: gürültüyle düşmek, ürküp kaçmak: *dirt*: CVCC.

> Yansıma ses + yardımcı fiil yapısı örneklerden de anlaşılacağı gibi iki temel işleve sahiptir. Bunlardan ilki ‘belirli bir sesi çıkarmak, gürültü yapmak’tır. İkincisi ise “hareket” ile ilgilidir. Tuva Türkçesi gramerlerinde yansıma ses ve yardımcı fiilden oluşan bu yapı genellikle *görünüş* kavramı ile ilişkilendirilerek incelenmiştir. Bilindiği üzere görünüş “eylemin anlattığı iş, oluş, edim’i konuşucunun nasıl gördüğünü belirten dilbilgisi ulamı” olarak tanımlanmakta ve görünüş, zaman ulamından ayrı bir biçimde eylemin bitmişliği, bitmemişliği, başlangıcı, gelişimi, sonucu, yinelenişi bakımından ele alınmaktadır (Vardar 2002: 105:106). Tuvalı araştırmacılar Sat ve Salzıñma bu yapının hareket işlevini *görünüş* (Rus. vid, Tuv. şinçi) kavramı içinde *karmaşık görünüşler* (narın analitiktig vidter)⁵ kategorisinde ve *anilik görünüşü* (dürgen vid) başlığı altında incelemişlerdir. Araştırmacılara göre yansıma seslerle kullanılan bu yardımcı fiiller *sesin* veya *hareketin* ani, hızlı, çabuk bir biçimde çıkarıldığını ya da oluştuğunu bildirmektedir (Salzıñma ve Sat 1980: 166-170). İshakov ve Pal’mbah da bu yapıyı “birleşik analitik tür biçimleri” adını verdikleri bölümde, “tamamlanmış görünüş” alt başlığında bu yapıyı “anilik görünüşü” (мгновенный) olarak değerlendirmişlerdir. Araştırmacılara göre Tuva Türkçesinde mecazi fiil denen fiiller arasında anilik anlamıyla kullanılan analitik bir grup bulunmakta ve bunun ilk ögesi –ş ile bitmekte; ikinci parçada ise yardımcı fiiller yer almaktadır. Bu yapının birinci kısmında yer alan –ş eki, İshakov ve Pal’mbah’a göre eylem isimleri oluşturmaktadır ve bu durum –ş/-s denkliliği çerçevesinde Saha Türkçesinde de şu örneklerde görülmektedir: *çohços gın-* “aniden çömelmek” < *çohçoy-* ‘çömelmek’; *n’ılas gın-* “aniden yüzünü öne doğru uzatırmak” < *n’ılay-* “yüzünü öne doğru uzatmak”; *honos gın-* “aniden gerilivermek” < *honoy-* “gerilmek” krş. Krg.: *çohçoy-* // Hak.: *çohçay-* “çömelmek” (İshakov, Pal’mbah 1961-186:409).

> Giriş bölümünde de belirtildiği gibi yansıma isimlerden fiil türetmek için Tuva Türkçesinde kullanılan eklerden birisi –ayın / -eyin, -ñayın/ -ñeyin, -kayın/ -keyin, -gayın/ -geyin eşbiçim birimlerine sahip olan +KAYN ekidir. Tuva Türkçesi sözlükleri incelendiğinde bu eki almış yansıma seslerle “yansıma ses + yardımcı fiil” yapısına sahip kimi söz öbeklerinin arasında ifade denkliliği bulunmaktadır: *kıldirt deer* “fıkırdamak, hışırdamak = *kıldirtkaynır* “fıkırdamak, hışırdamak”. Bununla birlikte kimi örneklerde ise sesin çıkarılma sıklığı bakımından bir anlam farklılığı söz konusudur: *köjjürt deer / kınnır* “bir defa kütürdemek, çıtırdamak” ⇔ *köjjürtkeynir* “tekrar tekrar kütürdemek, çıtırdamak”; *kuyrt deer* “tek bir defa gıcırdamak, çatırdamak, kütürdemek” ⇔ *kuyrtkaynır* “tekrar tekrar gıcırdamak, çatırdamak, kütürdemek”.

> Bu yapı muhakkak ki sadece Tuva Türkçesine özgü veya yeni bir yapı değildir. Diğer Türk lehçelerinde de «yansıma söz + yardımcı fiil» biçiminde söz grupları mevcuttur. Örneğin Türkiye Türkçesinde yazı dilinde ve ağızlarda yansıma sözlerle birlikte et-/etme-, eyle-, ol-, çıkar-/çıkarma-, de-/deme-/dedirtme- yardımcı fiilleri ile birlikte kullanılmaktadır: *cıs et-* “çocuk dilinde yakmak”, *ham et-*» “çocuk

⁵ Adı geçen çalışmada bahsedilen diğer iki görünüş kategorisi *sentetik görünüşler* (sintetiktig vidter), *açıklamalı görünüşler* (tayılburlıg vid) olarak adlandırılmıştır (Sat, Salzıñma, 166-170).

dilinde mama yemek”, *dık de-* “ses çıkarmak”, *dank de-* “acı bir biçimde anlamak”, *gık dedirtme-* “davranmasına fırsat vermemek”, *pıt pıt et-* “hızlı hızlı çarpmak”, *dep düp de-*» “düşe kalka yürümek” vb. (Zülfikar 1995: 93-95).

> Yansıma sözcükler bir dilin taşıdığı kültürün tabiatla olan etkileşimi; tabiatın sosyal hayata, inanç sistemlerine nasıl etki ettiği, bir dilin kendi coğrafyası içerisinde nasıl şekillendiği hakkında önemli veriler sunar. Ayrıca bu sözcükler çocuk dili (Tuv. çastar sözü), çocuklarda dil edinimi gibi konularda pedagojik çıkarımlar yapabilmemize yardımcı olur. Buna ilaveten bir dilin fonetik ve morfolojik mantığı, sözcüklerin kökenleri hakkında yansıma sözcüklerin araştırmacılara söyleceği çok şey vardır. Bundan dolayı tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin söz varlığındaki yansıma sözcüklerin tematik olarak incelenmesi, sınıflandırılması ve gerektiğinde komşu dillerle kıyaslanması faydalı olacaktır.

4. Yansıma sözcük+yardımcı fiil listesi

aartaş deer/ kinnır: bir nesne aniden ağırlaşmak (Monguş I: 41).

aazadaş kinnır: kısa bir süre açılmak (Monguş I: 32).

aazadılaş deer/ kinnır: bir süreliğine açmak (Monguş I: 32).

adış deer/ kinnır: aniden korkmak (Monguş I: 71).

agaraş deer/kinnır: beyaz renkli bir nesne aniden görünmek ya da hareket etmek (Monguş I: 71).

agbaş deer / kinnır: dik tüylü bir hayvan aniden hareket etmek veya görünmek (Monguş I: 57).

ağ deer: havlamak, aralıksız güçlü bir ses çıkarmak (Monguş I: 57).

ajıksış deer: acısını hemen hissetmek (Monguş I: 76).

ajış deer / kılır: yarayı deşmek; aniden ağırlı olmak (Monguş I: 82).

aksı hak deer birdenbire susmak (Monguş I: 45).

alaş kılır: kısa bir süre şaşırma (Monguş I: 105).

alaraş deer/ kinnır: ala renkli bir varlık/nesne aniden hareket etmek (Monguş I: 105).

alas alas deer: kötü şeyleri, hastalıkları uzaklaştırmak için etrafında tütsü dolaştırırken alkış (algış) söylemek (Monguş I: 106).

alçaş deer: hızlı hızlı yürümek (Monguş I: 118).

arnı iziş deer: aniden korkmak; aniden yüzü kızarmak, utanmak (Monguş I: 167).

artılaş deer: hızlı adımlarla geçidi aşmak (Monguş I: 162).

atpaş deer: aniden irkilmek, ürkmek (Monguş I: 177).

ay deer: ay ay diye ses çıkartarak bir yere sürmek, düzene sokmak (Monguş I: 87).

ayt deer: ayt diye ses çıkartarak (hayvanları) bir yere toplamak (Monguş I: 90).

baarı ajış deer: bağıryanmak (Monguş I: 193).

baarı halaş deer: çok merhamet etmek. bkz. baarı soolaş kılınır (Monguş I: 193).

baarı soolaş kılınır: çok acımak, merhamet etmek (Monguş I: 193).

başka çık deer: aniden akla düşünce gelmek (Monguş I: 228).

bıldaş deer: aniden ürkmek (Monguş I: 342).

bırılaş deer: aniden sallanmak, bükülmek (Monguş I: 345).

bol-bol deer: keçiyi güderken söylenen söz (Monguş I: 276).

borbaş deer/ kinnır: yuvarlak bir nesnenin ani hareket etmek (Monguş I: 291).

burt deer:1. aniden toz, toprak yükselmek. 2. hızlı koşmak (Monguş I: 316).

- büldeş deer / kinnır:** gözleri yaşarmak (Monguş I: 331).
- bülereş deer/ kılınır/ kinnır:** bir nesne ani hareket etmek (Monguş I: 332).
- çayt deer:** gürültü yapmak (Tenişev 1968: 512).
- çım deer:** ağrımak (kalp hakkında) (Tenişev, 557).
- çırgırt deer:** vak vak etmek, hırıldamak (Tenişev, 558).
- çık deer:** çitirdamak, çatırdamak (Tenişev, 554).
- çımirt deer:** sancımak (Tenişev, 557).
- çırs deer:** çatlama, tıklama (Tenişev, 558).
- çırs deer:** atış hakkında ses (Tenişev, 536).
- çijirt deer:** patlamak, gürlemek (Tenişev, 554).
- dalbaş deer/ kinnır:** çırpma (kanat), (Monguş I: 384).
- daldır-doldur deer:** gürültü ile uçmak (Monguş I: 387).
- dars deer:** kısa, keskin ses çıkarmak (Monguş I: 395).
- dars-dars deer:** tekrar tekrar ses çıkarmak (Monguş I: 395).
- dars-dirs deer:** ansızın ses çıkarmak, çıkan ses (Monguş I: 395).
- daldirt deer:** hisirdama sesi çıkarmak (Monguş I: 387).
- dazirt deer/ kinnır:** çatırdamak (Monguş I: 378).
- demirziş deer:** demir kokan, pas kokan bir nesneyi tatmak (Monguş I: 421).
- dıñziş deer:** bir şey kısa sürede gerçekleşmek (Monguş I: 555).
- dırbaş deer:** irkilmek (Monguş I: 560).
- dırjaş deer:** aniden sinirlenmek (Monguş I: 562).
- dırlaş deer:** aniden tutuşmak (Monguş I: 561).
- dırs deer:** çitirdamak (Monguş I: 561).
- dırs-tog deer:** tüfekten çıkan sesi gösterir (Monguş I: 454).
- dırtaş deer:** aniden irkilmek (Monguş I: 561).
- dıylaş deer/ kinnır:** sallamak, kıvrılmak (Monguş I: 550).
- dızır kinnır:** çatırdamak (Monguş I: 549).
- dızirt deer:** çatırdama sesi duyulmak (Monguş I: 549).
- didirt deer:** koşarken ayaklardan çıkan ses (Monguş I: 442).
- dig deer:** 1. gürlemek 2. uçurmak 3. ürküvermek (Monguş I: 441).
- dırs deer:** çatırdamak (Monguş I: 454).
- dirt deer/ kinnır / kılır:** gürültüyle düşmek, ürkiüp kaçmak (Monguş I: 454).
- dirt-dart deer:** insanın yere bastığında veya bir nesnenin yere düştüğünde çıkardığı sesi bildirir (Monguş I: 454).
- dirt-dirt deer:** kalbi çarpmak (Monguş I: 455).
- dogdur deer:** katı veya donmuş bir yüzeyden ses çıkmak (Monguş I: 460).
- doktaaş kinnır:** kısa bir süre durmak (Monguş I: 467).
- doldaş deer:** çok hızlı gitmek (Monguş I: 471).
- doğaş kinnır/ deer:** başını sallamak (Monguş I: 477).
- döngürgeş deer:** aniden hareket etmek; aniden yok olmak, ölmek (Monguş I: 498).
- dükteş kılır:** kolayca yenmek (Monguş I: 530).

- dürt deer:** çok hızlı gitmek; yok olmak (Monguş I: 542).
- halaş deer / kılır:** aniden inmek, sarkmak, çökmek; aniden indirmek, sarkıtmak, götürmek, başını bir kere sallamak (Tenişev, 464).
- hay deer:** 1. yatıştırmak, yumuşatmak. 2. nizama davet etmek, terbiyeli olmayı öğretmek (Tenişev, 461).
- hoduş deer:** kuyruğu dikmek (Tenişev, 478).
- imireş deer:** görünüp kaybolmak (Monguş I: 588).
- iziş deer:** aniden ısınmak (Monguş I: 582).
- kadış deer:** 1. sert bir şey hissetmek. 2. zokayı kapmak (Monguş II: 31).
- kagır-kagır deer:** biraz çatırdamak (Monguş II: 18).
- kajaraş deer:** görünüp kaybolmak (Monguş II: 35).
- kalbaş deer:** yere düşmek; geniş bir nesne hareket etmek (Monguş II: 50).
- kağirt deer:** tek bir kere ses çıkmak (Monguş II: 62).
- karak çiveş deer / kinnir:** kaşla göz arasında, çok hızlı hareket etmek (Tenişev, 228).
- karangılaş deer:** 1. çok hızlı kararmak, sönmek. 2. kederlenmek (Monguş II: 77).
- karaş deer/ kinnir:** kara bir şey görünmek; çok çabuk koşmak, çabuk düşmek, çabuk geçmek, ansızın ölmek; aniden üzülme, kederlenmek (Monguş II: 80).
- kargirt deer:** hırıltılı ses çıkarmak (Monguş II: 83).
- kazır-kozur deer:** güçlü bir ses çıkarmak, çatırdamak (Monguş II: 38).
- kelçes deer:** geniş aralıklarla adım atmak (Monguş II: 117).
- keldeş deer:** bir nesne eğilmek (Monguş II: 114).
- kjirt deer:** 1. gıcırdamak. 2. çatırdamak, kütürdemek (Monguş II: 267).
- kılaş deer:** parlamak (Monguş II: 285).
- kılçaş deer/ kılınır/ kinnir:** hızlıca veya kızgınca bakmak (Monguş II: 287).
- kıldirt deer:** fıkırdamak, hışırdamak (Monguş II: 286).
- kıñ deer:** demirden, çandan, zilden ses çıkmak (Monguş II: 292).
- kıñgirt deer / kinnir:** çınlamak (Monguş II: 293).
- kırlaş deer:** bir nesne yukarı sıçramak (Monguş II: 300).
- kıy deer:** çağırarak, seslenmek (Monguş II: 279).
- kıymış deer/ kinnir/ kılınır:** bir nesne hızlı hareket etmek (Monguş II: 282).
- kıyırt deer:** gıcırdamak, çatırdamak, kütürdemek (Monguş II: 283).
- kızaş deer:** çakmak, parıldamak, görünüp kaybolmak (şimşek hakkında), (Monguş II: 270).
- kildiş deer:** sarsılmak, sallanmak (Monguş II: 131).
- kıñ deer:** ses çıkarmak, gürültü yapmak (Monguş II: 133).
- kizirt deer:** çatırdamak, kütürdemek, gıcırdamak, çayırdamak (Monguş II: 128).
- kogjurt deer:** (bir defa) çatırdamak (Monguş II: 145).
- koşkaş deer/ kinnir:** aniden gevşemek (Monguş II: 185).
- koyt deer:** şırıldamak, suyla ilgili sesler çıkarmak (Monguş II: 153).
- kozurt deer:** çatırdamak, sert bir nesneden gürültü çıkmak (Monguş II: 153).
- ködürlüş deer / kinnir:** bir nesne aniden yükselmek (Monguş II: 193).
- kögereş deer/ kinnir:** mavi veya gri renkte bir nesne hızla hareket etmek (Monguş II: 190).
- kögürt kinnir:** (bir defa) kütürdemek, çatırdamak (Monguş II: 190).

- köstüş deer:** bir görünüp bir kaybolmak (Monguş II: 210).
- kuuraş deer/ kinnır:** gri renkli bir nesne aniden hareket etmek (Monguş II: 244).
- kuyga bajı adış deer:** saçları diken diken olmak (Tenişev, 263).
- kuyt deer:** kuş ötmek (Monguş II: 222).
- küspüş deer/kinnır:** başını sallamak, eğilmek (Monguş II: 257).
- maş deer:** suya yada yere düşen geniş veya büyük bir nesne ses çıkarmak (Monguş II: 339).
- maşpaş deer / kinnır:** şişman veya geniş bir canlı hareket etmek (Monguş II: 340).
- maytaş deer:** paytak paytak yürümek (Monguş II: 325).
- mee çık deer:** çok soğuk olan içeceklerden biraz tatmak (Monguş II: 393).
- meş deer:** bkz. maş deer (Monguş II: 351).
- meşpeş deer / kinnır:** bkz. maşpaş deer (Monguş II: 351).
- met deer:** yere düşen geniş bir nesne ses çıkarmak (Monguş II: 347).
- metpeş deer:** bkz. maşpaş deer (Monguş II: 349).
- mış deer:** 1. sokuluvermek. 2. burnunu çekmek (Tenişev, 306).
- mıyıraş-balbıraş deer:** yalpalamak (Monguş II: 389).
- mıyırılış deer / kinnır:** yana hafifçe düşmek (Monguş II: 388).
- mıyış deer:** yanına hafifçe düşmek (Monguş II: 387).
- miş deer:** 1. cup diye düşmek, küt diye düşmek. 2. burnundan gürültü ile soluk vermek (Tenişev, 296).
- moçurt deer:** fişkirtmek (Monguş II: 359).
- moçurt-moçurt deer:** fişkirtmek (Monguş II: 359).
- molçurt deer/ kinnır:** aniden suya düşen nesne ses çıkarmak (Monguş II: 359).
- moyt deer:** suya atılan veya suya düşen ağır bir nesne ses çıkarmak (Monguş II: 358).
- mögeş deer/ kinnır:** başın ya da beden eğilmek (Monguş II: 368).
- möndüş deer / kinnır:** damla damla düşmek (Monguş II: 372).
- mönj deer / kinnır:** suya düşen veya atılan bir nesne ses çıkarmak (Monguş II: 373).
- mukulduraş deer:** güvercin ötmek (Monguş II: 379).
- olaş deer/kinnır:** zıplamak (Monguş II: 457).
- opaş deer / kinnır:** bir nesnenin tek bir defada yukarı yükselmek, zıplamak (Monguş II: 457).
- ögbeş deer / kinnır:** bir nesnenin yukarı doğru hareketini bildirir (Monguş II: 486).
- ögdeş deer:** yukarı aniden çıkış (Monguş II: 487).
- öndes deer:** aniden yükselmek (Monguş II: 509).
- öpeş deer / kinnır:** bir nesne yükselmek (Monguş II: 521).
- pedirt deer:** 1. gürültüyle yıkılmak/çökmek.2. dolu gibi yağmak (Monguş II: 552).
- saadaş deer / kinnır, kılır:** kısa bir süre yavaşlamak (Monguş II: 598).
- saglaş deer:** kımıldanmak (Monguş II: 606).
- salbaş deer:** (bir defa) sallanmak (Monguş II: 623).
- salbaraş deer:** bkz. salbaş deer (Monguş II: 623).
- seleş deer:** bir nesnenin ani, hızlı hareketini gösterir (Monguş II: 664).
- seriides deer / kinnır:** aniden serin olmak (Monguş II: 671).
- sidirt deer:** aniden hareket eden bir nesnenin çıkarttığı sesi ifade eder; kütürtü ile koşmaya başlamak (Monguş II: 678).

- sirleş deer / kılınır / kınır:** bir nesnenin ani hareketini bildirir (Monguş II: 689).
- sirt deer:** çarpma sonucu çıkan gürültüyü ifade eder (Monguş II: 689).
- soduş deer / kınır:** yapışkan bir nesne tek bir kere hareket etmek (Monguş II: 699).
- soksaş deer / kılır:** bir nesne ansızın kısa bir süre için durmak (Monguş II: 701).
- soraş deer:** uzun bir nesne ani hareket etmek (Monguş II: 701).
- oytaş deer/ kınır:** çok hızlı başını arkaya atmak (Monguş II: 431).
- palt deer:** aniden korkmak (Monguş II: 543).
- pet deer:** küt/cup diye düşmek (Monguş II: 555).
- pıt deer:** bir nesne veya varlık tarafından zayıf bir ses çıkarmak (Monguş II: 580).
- püş deer:** tıslama sesini gösterir (Monguş II: 579).
- saldır-suldur deer:** hışırdamak (Monguş II: 628).
- sayt deer:** 1. saksağan ötmek (Monguş II: 617).
- sayt-sıyt deer:** merminin çıkardığı ıslık sesini ifade eder (Monguş II: 617).
- sert deer:** aniden irkilmek, ürkmek (Monguş II: 672).
- sırt deer:** (bir defa) sancımak (Monguş II: 788).
- sırtılaş kınır:** çekilmek, sancımak, acımak. bkz. sırbaş (Monguş II: 790).
- sıg deer:** vızıldamak (Monguş II: 773).
- sıldır-saldır deer:** hışırdamak, fışırdamak (Monguş II: 780).
- sıldirt-saldirt deer:** bkz. sıldır-saldır deer (Monguş II: 780).
- sıyt deer:** 1. ötmek. 2. vızıldamak (Monguş II: 777).
- sig deer:** 1. hop etmek, titremek, oynamak (yürek için). 2. kurşun gibi/çok hızlı gitmek/uçmak (Monguş II: 676).
- silirt deer:** ani hışırtı (Monguş II: 683).
- sogaş deer:** 1. pinekleme.2. başını (bir defa) sallamak.3. eğilmek (Monguş II: 694).
- soolaş deer / kılır:** ansızın soğuk olmak (Monguş II: 714).
- soyt deer:** tavşan, fare gibi hayvanlar ses çıkarmak (Monguş II: 700).
- süüreş deer:** aniden (kulaklarını) dikmek (Monguş II: 770).
- şegeley deer:** (bir hayvanı) karnından vurmak (Tenişev, 569)
- şimirt deer:** kalbi atmak; kalbi ağrıtmak (Tenişev, 574).
- tırtılaş kınır:** irkilmek, çekilmek (Tenişev, 431)
- tog deer:** duyulmak (silah sesi için), (Tenişev, 414).
- tok deer / kılır:** 1. vurmak. 2. bir nefeste dikmek, bir dikişte içmek (Tenişev, 414).
- tök deer:** küt diye düşmek (Tenişev, 418).
- üvüreş kılır:** bir şeyi kaşla göz arasında yapmak, bir şeyi çok hızlı yapmak (Tenişev, 443).

Kısaltmalar

- Alm. *Almanca*
 C. *Consonant (Ünsüz)*
 İng. *İngilizce*
 Osm. *Osmanlı Türkçesi*
 Rus. *Rusça*

Tuv. *Tuva Türkçesi*

V. *Vowel*, (Ünlü)

Taranan eserler

- Arikoğlu, E., Kuular, K. (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK.
- Darjay, A. (1991), *Çetker Çetkizi, Toojular, Çeçen Çugaalar, Köjegeler, Demdegdelder, Kızıl, Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri*.
- Darjay, A. (2009), *Sağıştıñ Istap Aarır Ereezi, Toojular, Kızıl, Tıvanıñ Yu. Ş. Kyunzegeş Attıg Nom Ündürer Çeri*.
- Keçil-ool, E. D. (2004), *Ekii Hünüm, Şülükter, Çeçen Çugaalar, Oçulğalar, Kızıl, Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri*.
- Kuular, Ç. (2009), “Şoraan”, *Ulug-Hem, Tıva Çogaalçıların Setküülü*, No 3 (55), Kızıl, Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri
- Monguş, D. A.; DORJU, K. B. (2001), *Tıva Dıl, Ortumak Şkolanıñ 6-7 Klastarınga Ööredilge Nomu*, Kızıl, Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Monguş, D. A. (2003), *Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı, C. I*, Novosibirsk, Nauka
- Monguş, D. A. (2011), *Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı, C. II*, Novosibirsk, Nauka
- Tenişev, E. R. (1968), *Tuvinsko-Russkiy Slovar*, Moskva, İzdatel'stvo, Sovyetskaya Ensiklopediya

Kaynakça

- Bussman, H. (2006), *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, London, Routledge.
- İmer, K. vd. (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi.
- İshakov F. G. , Pal'mbah, A. A. (1961), *Grammatika Tuvinskogo Yazıka, Fonetika i Morfologiya*, Moskva.
- Karaağaç, Günay (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK.
- Pennisi, E. (2004), “The First Language?”, *Evolution of Language, Science*, Vol. 333.
- Sat, Ş. Ç.; Salzıñma E. B. (1980), *Amgı Tıva Literaturalıg Dıl*, Kızıl.
- Tosun, İ. (2017), “Tuva Türkçesinde {+Gİr(A)-} Eki”, *TÜRÜK*, Yıl 5, Sayı 11, ss. 509-519.
- Traunmuller, H. (2003), “Clicks and the idea of a Human Protolanguage”, *Umea University, Department of Philosophy and Linguistics, PHONUM* 9, s.1-4.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara, TDK.
- Vardar B. (2002), *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Multilingual Yabancı Dil
- Zülfikar, H. (1995), *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*, Ankara, TDK.